

Διαχείριση και Ανάδειξη
Χώρων και Μνημείων

Διαχείριση και Ανάδειξη Χώρων και Μνημείων

Management and Presentation of Sites & Monuments

DIADRASIS SYNERGIES
open space for intellectual interaction

Αποκατάσταση, ανάδειξη και πολιτιστική διαχείριση των κοσμικών και εκκλησιαστικών μνημείων της Ηλείας

Restoration, enhancement and cultural management of the secular and ecclesiastical monuments of Elis

Αναστασία Κουμούση

ΠΡΟΪΣΤΑΜΕΝΗ, ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΧΑΪΑΣ

akoumoussi@culture.gr

Νικόλαος Βασιλάκης

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΑΧΑΪΑΣ

nvasilakis@culture.gr

Περίληψη

Η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας (τέως 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Πατρών) κατά το χρονικό διάστημα 2010-2016 υλοποίησε με αυτεπιστασία στην Περιφερειακή Ενότητα Ηλείας πέντε έργα αποκατάστασης και ανάδειξης που αφορούν σε ένα κοσμικό και σε τέσσερα εκκλησιαστικά μνημεία: Κάστρο Χλεμούτσι (1220-1223), Κοίμηση Θεοτόκου Ζούρτσας (10ος αι.), Καθολικό Μονής Φραγκαβίλλας Αμαλιάδας (β' μισό 11ου αι.), Παναγία Καθολική Γαστούνης (1278/79), Καθολικό Μονής Αγίου Αθανασίου Αμπελόκαμπου (17ος αι.). Στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης των προαναφερόμενων μνημείων, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα με αποτέλεσμα την αποκάλυψη νέων στοιχείων που διαφωτίζουν και συμπληρώνουν την ιστορία τους. Οι επεμβάσεις ενίσχυσαν τη στατική επάρκειά τους και τα ανέδειξαν με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου τους. Η τοποθέτηση σταθμού πληροφόρησης (infokiosk), πινακίδων ενημέρωσης και σήμανσης, η δημιουργία ψηφιακής προβολής (video), έντυπων ενημερωτικών φυλλαδίων και εκδόσεων, αποτελούν μερικές από τις επεμβάσεις που συμβάλλουν στο να γίνουν τα μνημεία πιο προσιτά και ευανάγνωστα από τον απλό επισκέπτη μέχρι τον επιστήμονα - ερευνητή, αλλά και προσβάσιμα στις μαθητικές και φοιτητικές κοινότητες. Η πραγματοποίηση ποικίλων πολιτιστικών εκδηλώσεων, αλλά και εκπαιδευτικών προγραμμάτων, συμβάλλει στη βιωσιμότητα των τοπικών κοινωνιών μέσω του πολιτιστικού και θρησκευτικού τουρισμού και στην ευαισθητοποίησή τους για θέματα διαφύλαξης της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Abstract

From 2010 to 2016 the Achaean Ephorate of Antiquities (formerly known as 6th Ephorate of Byzantine Antiquities) implemented, with self-monitoring, five restoration and enhancement projects concerning one secular and four ecclesiastical monuments in the Prefecture of Elis: the Chlemoutsis Castle (1220-1223), the Dormition of the Virgin in Zourtsa (10th c.), the Katholikon of the Monastery of Fragavilla at Amaliada (second half of the 11th c.), Panagia Katholiki in Gastouni (1278/79)

and the Katholikon of the Monastery of Saint Athanasios at Ampelokampos (17th c.). As part of the restoration works of the aforementioned monuments, an excavation was carried out resulting in the discovery of new elements that shed light on their history and complement our knowledge. The interventions improved the monuments' static adequacy and highlighted them by the landscaping of their surrounding area. The installation of an information post (infokiosk), information and signage boards, the creation of a digital projection (video), printed brochures and scientific publications, are just some of the interventions that make the monuments more accessible and readable, by the ordinary visitor but also the scientist-researcher, and accessible to student communities too. The organization of various cultural events as well as educational programs, contribute to the sustainability of local communities through cultural and religious tourism, and to their awareness of issues of cultural heritage preservation.

Γενικές αρχές πολιτιστικής διαχείρισης των μνημείων της Ηλείας

Η πρώτη 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στην αρμοδιότητα της οποίας υπάγονταν οι Περιφερειακές Ενότητες Αχαΐας και Ηλείας μέχρι την εφαρμογή του νέου Οργανογράμματος του ΥΠΠΟΑ (29.10.2014), στο πλαίσιο χάραξης και εφαρμογής ενός σχεδίου στρατηγικής διαχείρισης των μνημείων αρμοδιότητάς της, ξεκίνησε και ολοκλήρωσε στην Ηλεία, ως συνενωμένη πλέον Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας, κατά το χρονικό διάστημα 2008-2016 επτά έργα¹ αποκατάστασης, ανάδειξης και προβολής μνημείων. Τα έργα, που υλοποιήθηκαν με τη μέθοδο της αρχαιολογικής αυτεπιστασίας, αφορούν σε πέντε εκκλησιαστικά μνημεία, (Κοίμηση Θεοτόκου Ζούρτσας, Καθολικό Μονής Φραγκαβίλλας Αμαλιάδας, Αγία Σοφία Ανδραβίδας, Παναγία Καθολική Γαστούνης, Καθολικό Μονής Αγίου Αθανασίου Αμπελόκαμπου), ένα κοσμικό (Κάστρο Χλεμούτσι), ενώ μέσα στο κέλυφος του Κάστρου Χλεμούτσι δημιουργήθηκε μόνιμη έκθεση αρχαιοτήτων.

Η Ηλεία αποτελεί μία ιδιαίτερα όμορφη περιοχή με ποικιλία τοπίων, ορεινών και πεδινών, και διαθέτει ένα σημαντικό και ποικίλο πολιτιστικό απόθεμα, που περιλαμβάνει πληθώρα αρχαιολογικών χώρων, μνημείων και μουσείων. Τα εξεταζόμενα μνημεία προστατεύονται από την αρχαιολογική νομοθεσία. Επιπλέον στον οριοθετημένο αρχαιολογικό χώρο του Κάστρου Χλεμούτσι έχουν θεσπιστεί ζώνες προστασίας, όπου προβλέπονται ειδικοί όροι δόμησης και χρήσης γης.

Τα έργα στερέωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης των προαναφερθέντων μνημείων υπαγορεύτηκαν από την ανάγκη αντιμετώπισης των φυσικών καταστροφών, φθορών και αυθαίρετων νεωτερικών επεμβάσεων που αυτά υπέστησαν στη διάρκεια της μακράιωνης ιστορίας τους, καθώς και από την ανάγκη αναβάθμισης

¹ Το παρόν κείμενο αφορά στις εργασίες αποκατάστασης, ανάδειξης, καθώς και στην πολιτιστική διαχείριση των κοσμικών και εκκλησιαστικών μνημείων της Ηλείας από το 2006 μέχρι το 2017. Για την πρόσκληση συμμετοχής στο συνέδριο «Νέα δεδομένα για την αρχαιολογική και ιστορική κληρονομιά: Ανάδειξη και διαχείριση χώρων και μνημείων στη Δυτική Ελλάδα και τα Ιόνια Νησιά», ευχαριστούμε θερμά τους κκ. Σταύρο Βλίζο και Νότα Πάντζου.

Πρόκειται για έργα κυρίως συγχρηματοδοτούμενα στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ και του ΕΣΠΑ. Τη διεύθυνση όλων των έργων είχε η Αναστασία Κουμούση, η οποία ήταν και επιβλέπουσα των εργασιών στη Φραγκαβίλλα Αμαλιάδας, Παναγία Καθολικής Γαστούνης και Αγία Σοφία Ανδραβίδας. Για την αποκατάσταση της Κοίμησης Θεοτόκου Ζούρτσας και του Αγίου Αθανασίου Αμπελόκαμπου συνεπιβλέπων ήταν ο Νικόλαος Βασιλάκης. Την επίβλεψη και επιστημονική επιμέλεια της οργάνωσης της έκθεσης στο Κάστρο Χλεμούτσι είχε ο Δημήτριος Αθανασούλης, τότε Διευθυντής της 25ης ΕΒΑ.

των υποδομών για την ασφαλή πρόσβαση και υποδοχή των επισκεπτών ως επακόλουθο της ανάπτυξης της τουριστικής κίνησης (Walker & Carr 2013: 11-35). Ιδιαίτερα οι εργασίες αποκατάστασης των εκκλησιαστικών μνημείων αποτέλεσαν δυσκολότερο εγχείρημα, καθώς επρόκειτο για τόπους λατρείας και σεβαστά προσκυνήματα των τοπικών κοινωνιών, οπότε η απαγόρευση εισόδου και λειτουργίας τους, κατά τη διάρκεια εκτέλεσης των έργων, δημιούργησε πρακτικά προβλήματα. Η υλοποίηση των έργων βασίστηκε στις νέες αρχές της πολιτιστικής διαχείρισης των μνημείων (Κόνσολα 2006: 28, 37). Με τη διαμόρφωση και ανάπτυξη ενός στρατηγικού σχεδίου ως σημαντικού διαχειριστικού εργαλείου, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας πραγματοποίησε την αποστολή και το όραμά της για την ορθολογική και αποτελεσματική διαχείριση των πόρων για την αποκατάσταση και ανάδειξη των μνημείων, ενώ παράλληλα ικανοποίησε τις ανάγκες και τις προσδοκίες των τοπικών κοινωνιών (Λαμπρινουδάκης 2010: 273-284).

Βασική πηγή προβολής μέσω διαδικτύου των πέντε από τα μνημεία που αποκαταστάθηκαν (δεν υπάρχει προβολή στοιχείων για το καθολικό της Μονής Αγίου Αθανασίου), αποτελεί ο κόμβος ΟΔΥΣΣΕΑΣ του ΥΠΠΟΑ. Η περιήγηση στα μνημεία είναι ελεύθερη, χωρίς καθορισμένες διαδρομές, στοιχείο που διευκολύνει την αυτενέργεια των επισκεπτών, ενώ οι διαμορφωμένοι χώροι ανάπαυσης και θέασης είναι άνετοι και καλαίσθητοι.

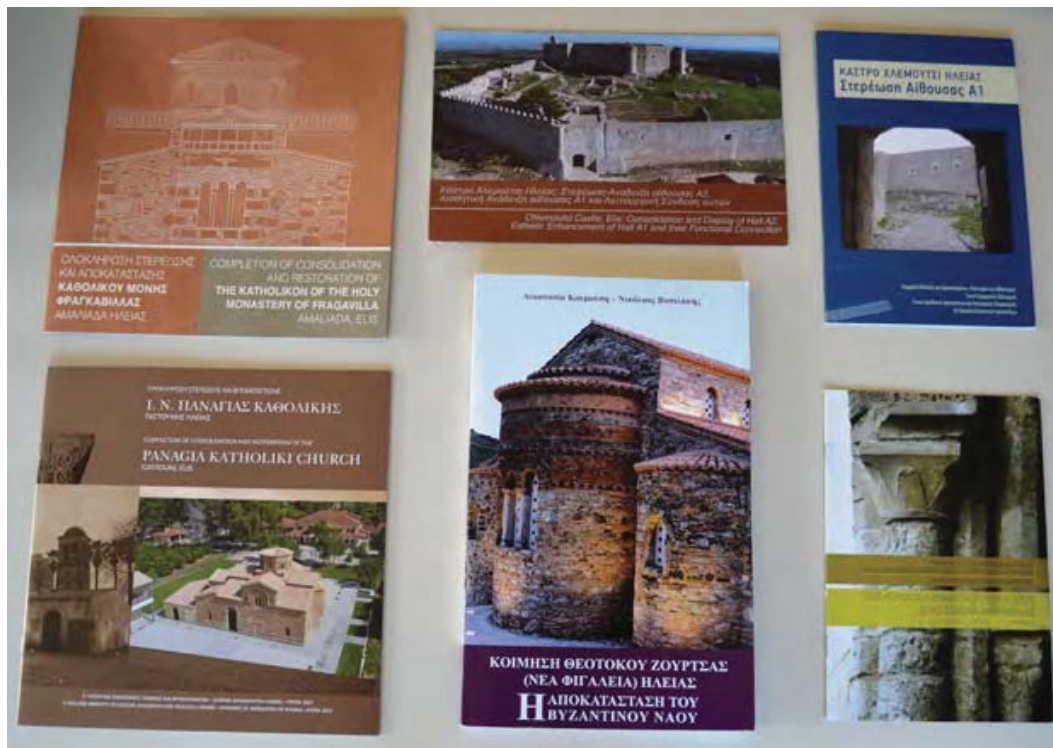
Εργασίες αποκατάστασης - ανάδειξης των μνημείων

Η αξιοποίηση από την Εφορεία μας των πόρων του Γ΄ Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης, του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς, αλλά και χρηματοδοτήσεων από χορηγίες μέσω Προγραμματικών Συμβάσεων, είχε σαν αποτέλεσμα την αποκατάσταση, την προστασία και την προβολή της πλούσιας μνημειακής κληρονομιάς της Ηλείας (Čorič κ.ά. 2011: 9-14; Ζούνης 2001: 27; Ζούνης 2003: 14-15; Μπιτσάνη 2004: 38-39; Γκαντζιάς 2010: 14; Γκαντζιάς & Κορρές 2011: 41-44, 69, 73-75). Η νέα μορφή και χρήση των μνημείων δύναται να εξασφαλίσει ανταποδοτικότητα στην επένδυση με όρους δυναμικής αιφορικής ανάπτυξης (Πασχαλίδης 2002: 221-243).

Η εκτέλεση των έργων που παρουσιάζονται στηρίχτηκε σε εγκεκριμένες μελέτες, οι οποίες εκπονήθηκαν τόσο από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας όσο και από αρχιτεκτονικά γραφεία με εξειδίκευση στη στερέωση και αποκατάσταση μνημείων. Στα έργα απασχολήθηκε το μόνιμο προσωπικό της Εφορείας, αλλά παράλληλα δόθηκε η δυνατότητα να δημιουργηθούν θέσεις εργασίας για ωρομίσθιο προσωπικό όλων των ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, πολιτικοί μηχανικοί, τεχνολόγοι μηχανικοί, συντηρητές, σχεδιαστές, ειδικευμένοι εργατοτεχνίτες).

Στις εργασίες στερέωσης και ανάδειξης των μνημείων περιλαμβάνονται συνοπτικά και κατά περίπτωση: καθαίρεση νεώτερων κατασκευών, αποχρωματώσεις, εκτεταμένες ανασκαφικές έρευνες, αρμολογήματα, συρραφή ρηγματώσεων και τοπικές αποκαταστάσεις των τοιχοποιιών, ενέματα, εξειδικευμένες εργασίες αποκατάστασης παραθύρων και τόξων, τοποθέτηση τενόντων προέντασης, συντήρηση και αποκατάσταση λίθινων και κεραμικών τμημάτων τοιχοποιίας, αποκατάσταση στεγών στην αρχική τους κλίση και στάθμη και τοποθέτηση νέας επικεράμωσης, κατασκευή νέων κουφωμάτων, τοποθέτηση προστατευτικών κιγκλιδωμάτων, αντικατάσταση δαπέδων, συντήρηση τοιχογραφιών και αποκάλυψη νέων, εγκατάσταση συστήματος θέρμανσης, κλιματισμού και ηλεκτροφωτισμού λειτουργικού και ανάδειξης, βελτίωση προσβασιμότητας επισκεπτών, δημιουργία προσβάσεων ΑμεΑ και τέλος διαμόρφωση περιβάλλοντα χώρου.

Βασική μέριμνα κατά την εκτέλεση των παραπάνω εργασιών υπήρξε η διατήρηση των καταλοίπων όλων των ιστορικών οικοδομικών φάσεων των μνημείων, σύμφωνα με τις διεθνείς αρχές

Εικ. 1: Εκδόσεις της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας για τις εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης των εκκλησιαστικών και κοσμικών μνημείων της Ηλείας. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

αναστήλωσης (Χάρτης Βενετίας, Διακήρυξη Άμστερνταμ κλπ.), όπως και η απομάκρυνση των στοιχείων που αλλοίωναν τη μορφή τους. Η αποκατάσταση των μνημείων της Ηλείας θεωρήθηκε κατάλληλο μέσο προστασίας και διαχείρισής τους, με στόχο την πραγματοποίηση συμβατών προς αυτά χρήσεων.

Η τοποθέτηση πινακίδων σήμανσης καθιστά τον εντοπισμό τους εύκολο, ενώ η διαμόρφωση χώρων στάθμευσης αυτοκινήτων διευκολύνει και προσφέρει στον επισκέπτη την απαραίτητη ασφάλεια. Η χρήση εποπτικού-ενημερωτικού υλικού προβάλλει την επικοινωνιακή διάσταση των μνημείων και τους μηχανισμούς ανάπτυξης εποικοδομητικής επικοινωνίας ανάμεσα στο πολιτιστικό ίδρυμα και στο κοινό του και έχει στόχο την ευαισθητοποίηση και εξοικείωση του τελευταίου με την ιστορία του τόπου, την τέχνη και τον πολιτισμό. Τα κείμενα και το ποικίλο εποπτικό υλικό που τα συνοδεύει οδηγούν τον επισκέπτη σε συγκεκριμένο τρόπο προσέγγισης των ίδιων των μνημείων και των ευρημάτων που προέκυψαν από τις εργασίες σε αυτά (στην περίπτωση του μουσείου, στα εκθέματά του), καθώς λειτουργούν και ως φορείς μηνυμάτων και πληροφοριών. Επιτυγχάνεται επίσης η διά βίου εκπαίδευση και ψυχαγωγία μέσω επικοινωνιακής πολιτικής που επιτρέπει την πολλαπλή πρόσβαση στη γνώση.

Η έκδοση ενημερωτικών εντύπων (εικ. 1) για κάθε έργο αποτέλεσε πρωταρχικό μέλημα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας (Κουμούση 2013; Κουμούση 2014; Κουμούση 2015α; Κουμούση 2015β; Κουμούση 2016α: 22-23, 32-37, 58-59; Κουμούση & Βασιλάκης 2016). Η επιμελημένη εμφάνιση των εντύπων, τα κείμενα, η ποιότητα υλικού και εκτύπωσης ελκύουν το κοινό. Για την ενημέρωση και προσέλκυση επισκεπτών η Υπηρεσία μας απέστειλε τα έντυπα σε όλες τις Υπηρεσίες και τους εποπτευόμενους φορείς του ΥΠΠΟΑ, στα μουσεία, δημόσια και ιδιωτικά, στις αρχαιολογικές βιβλιοθήκες των Πανεπιστημίων, καθώς και στις τοπικές αρχές και στα σχολεία.

Η πραγματοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων στους εξεταζόμενους χώρους συνιστά μια ολοκληρωμένη παιδαγωγική διαδικασία, στην οποία ο μαθητής συμμετέχει ενεργά, έχοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα της προσωπικής επαφής με τους εκπαιδευτές (αρχαιολόγους ή συντηρητές). Το μουσείο στο Κάστρο Χλεμούτσι και τα μνημεία μετατρέπονται σε πολιτιστικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα, σε χώρους ενεργούς, στους οποίους συνδυάζονται η επιμόρφωση και η ψυχαγωγία, ενώ παράλληλα δίνεται η δυνατότητα στον επισκέπτη να εξοικειωθεί με την ιστορία τους. Τα προγράμματα αυτά μπορούν να φέρουν τον δάσκαλο και τους μαθητές σε επαφή με τα αντικείμενα του μουσείου, αλλά και με τους ίδιους τους χώρους και στοχεύουν στην ανάπτυξη βασικών αντιληπτικών ικανοτήτων. Δημιουργείται η δυνατότητα σύνδεσης της επίσκεψης σε έναν από τους προαναφερόμενους χώρους με το σχολικό πρόγραμμα ή και αξιοποίησης των μνημείων για την οργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων ποικίλου περιεχομένου. Με την περιήγηση στα αναστηλωμένα μνημεία μεταβιβάζεται πλήθος πληροφοριών και ενθαρρύνεται η επάνοδος των μαθητών μαζί με τις οικογένειές τους.

Η βιώσιμη συνεργασία για την πραγματοποίηση εκπαιδευτικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων και δράσεων σε διυπουργικό επίπεδο, μεταξύ των Υπουργείων Παιδείας και Πολιτισμού και Αθλητισμού ή και σε περιφερειακό επίπεδο, με την εισαγωγή συνεργασιών με την Περιφέρεια και την Τοπική Αυτοδιοίκηση στο πλαίσιο διεθνών εορτασμών (Διεθνής Ημέρα Μνημείων, Διεθνής Ημέρα Μουσείων κλπ.), αλλά και ειδικών εκδηλώσεων (εορτασμός αυγουστιάτικης πανσελήνου, πράσινες, πολιτιστικές διαδρομές, κ.ά.) κρίνεται επιβεβλημένη. Με τον τρόπο αυτό διευρύνονται οι μορφές επικοινωνίας και επιτυγχάνονται διαφορετικές προσεγγίσεις

πολιτισμικών θεμάτων και προβολής των ίδιων των μνημείων (Μούλιου & Μπούνια 1999: 42; Οικονόμου 1999: 53-54; Πικοπούλου-Τσολάκη 2002: 57-111).

Τα μνημεία

A. Εκκλησιαστικά

I. N. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας (Νέα Φιγάλεια)

Ο Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας (Νέα Φιγάλεια) οικοδομήθηκε στο γ' τέταρτο του 10ου αι. (Κουμούση & Βασιλάκης 2018) Αρχικά κτίσθηκε ως τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με τρεις ημικυκλικές αφίδες και ισοπλατή νάρθηκα. Μεταγενέστερες επεμβάσεις, σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, είχαν ως αποτέλεσμα την αλλοίωση της μορφής του μνημείου. Το έργο «Στερέωση, αποκατάσταση Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας Ηλείας και διαμόρφωση περιβάλλοντα χώρου», υλοποιήθηκε από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας κατά το χρονικό διάστημα από 25-11-2013 έως 30-06-2016 στο πλαίσιο Προγραμματικής Σύμβασης μεταξύ του ΥΠΠΟΑ και της Ιεράς Μητρόπολης Τριφυλίας και Ολυμπίας. Το συνολικό ποσό δαπάνης ανήλθε στα 498.118,86 ευρώ. Η αποκατάσταση και ανάδειξη του μνημείου (εικ. 2) κατέστη δυνατή μετά την απομάκρυνση του σύγχρονου νεκροταφείου που το περιέβαλλε ασφυκτικά και τη μεταφορά του σε παρακείμενο οικόπεδο. Το δύσκολο και επίπονο έργο της μεταφοράς 53 τάφων συνάντησε αρκετές δυσκολίες και τις αντιδράσεις των κατοίκων, οι οποίοι εντέλει με το όραμα της αποκατάστασης ενός μνημείου, συνυφασμένου με τις ιστορικές τους μνήμες και την προσδοκία της περαιτέρω προβολής του τόπου ως τουριστικού προορισμού, συναίνεσαν και στάθηκαν αρωγοί στο όλο εγχείρημα.

Η απρόσκοπτη εξέλιξη του έργου κατέστη δυνατή χάρη στην ύπαρξη χορηγού. Η χρηματοδότηση έργων που προάγουν τον πολιτισμό με τη μορφή αυτή αποτελεί μια εναλλακτική επένδυση που δύναται να συμβάλλει ενεργά στην ανάπτυξη πολιτιστικών δραστηριοτήτων. Η έννοια της χορηγίας αναδεικνύει την ευαισθησία που πρέπει να έχουν οι πολίτες ώστε να συμμετέχουν ενεργά στην παραγωγή πολιτιστικών αγαθών.

Οι στερεωτικές επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου είχαν ως αποτέλεσμα τη στατική ενίσχυση του

μνημείου, την αποκατάσταση μεγάλου τμήματος της αρχικής του μορφής και την ανάδειξή του με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου, ο οποίος, με τη μεταφορά των τάφων, απελευθερώθηκε και δημιουργήθηκε ελεύθερο πλάτωμα που αναδεικνύει τον βυζαντινό ναό. Όλες οι όψεις του είναι πλέον προσιτές χάρη σε κεκλιμένους διαδρόμους που εξομαλύνουν τις υψομετρικές διαφορές του εδάφους, ενώ διαμορφώνονται χώροι ανάπαυσης και θέασης. Οι εργασίες στο μνημείο ολοκληρώθηκαν με την τοποθέτηση καλαίσθητων ενημερωτικών δίγλωσσων πινακίδων (εικ. 3), την έκδοση ενημερωτικού δίγλωσσου εντύπου και μονογραφίας από τους υπογράφοντες, ως συμβολή στη μελέτη της τοπογραφίας της περιοχής, καθώς και της ναοδομίας της μεσοβυζαντινής περιόδου (Κουμούση & Βασιλάκης 2016; Κουμούση & Βασιλάκης 2018).

Κινητά ευρήματα από τις ανασκαφές στο μνημείο προβλέπεται να εκτεθούν, μετά τη σύνταξη μουσειογραφικής μελέτης, σε ειδικά διαμορφωμένη αίθουσα στο Λαογραφικό Μουσείο του οικισμού. Με τον τρόπο αυτό οι διαφορετικές ομάδες επισκεπτών θα έχουν τη δυνατότητα να δουν τεκμήρια του υλικού πολιτισμού προγενέστερων περιόδων που συνδέονται τόσο με τις οικοδομικές φάσεις του μνημείου (από την ίδρυσή του μέχρι τις αρχές του 20ου αι.), όσο και με την ιστορία του οικισμού της Ζούρτσας και των κατοίκων της.

Εικ. 2: Κοίμηση
Θεοτόκου
Ζούρτσας. Το
μνημείο μετά
τις εργασίες
στερέωσης,
αποκατάστασης
και διαμόρφωσης
του αύλειου χώρου.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αχαΐας.

Εικ. 3: Κοίμηση
Θεοτόκου
Ζούρτσας.
Ενημερωτική
δίγλωσση πινακίδα
στον αύλειο χώρο
του ναού. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

Η διοργάνωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων από ειδικό επιστημονικό προσωπικό μπορεί να συμβάλλει στην κοινωνικοποίηση του μνημείου. Μέσω σχετικών δράσεων, ένα μνημείο σε μια απομακρυσμένη περιοχή δύναται να αποτελέσει μέρος της καθημερινότητας της τοπικής κοινωνίας στη σύγχρονη πραγματικότητα και να προστατευτεί καλύτερα. Στην κατεύθυνση αυτή συνέβαλαν η επίσκεψη στις 02-04-2017 του "Let' s do it Greece", της συντονιστικής επιτροπής της πανελλαδικής εκστρατείας Δράσεων Εθελοντισμού, η πραγματοποίηση στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου εκδήλωσης προς τιμήν του ζουρτσάνου μουσικολόγου Σίμωνα Καρρά στις 18 & 19-08-2017, οι βιβλιοπαρουσιάσεις, οι ομιλίες για πολιτιστικά θέματα της ευρύτερης περιοχής, καθώς και οι επισκέψεις μαθητικών ομάδων καθόλη τη διάρκεια του χρόνου.

Καθολικό Ι. Μ. Φραγκαβίλλας, Αμαλιάδας

Το Καθολικό της Ιεράς Μονής Φραγκαβίλλας Αμαλιάδας, είναι αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου (Αθανασούλης 2006: 225-251). Ανήκει στο αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος και νάρθηκα. Χρονολογείται στο β' μισό του 11ου αι. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού χρονολογείται στον 17ο αι. Σπαράγματα τοιχογραφιών της βυζαντινής περιόδου διατηρούνται στο παράθυρο του Ιερού.

Οι επεμβάσεις που υπέστη ο ναός ανά τους αιώνες αλλοίωσαν τη μορφή του και επιδείνωσαν τη στατική του επάρκεια. Στερεωτικές εργασίες στο μνημείο πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία αρχικά στο πλαίσιο του Γ' ΚΠΣ. Η «Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης Καθολικού Ιεράς Μονής Φραγκαβίλλας, Αμαλιάδας Ηλείας» (εικ. 4) πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ (Κουμούση 2016: 34-35). Το έργο είχε συνολική δαπάνη 648.000,00 ευρώ. Εκτός των εργασιών στερέωσης και αποκατάστασης του ναού, εκτελέστηκαν εκτεταμένες εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντα χώρου (πλακοστρώσεις, κατασκευή καθιστικών, εξωραϊσμός εντευκτηρίου και υπαίθριου χώρου τέλεσης μυστηρίων, πρόσβαση ΑμεΑ, φωτισμός ανάδειξης του μνημείου και λειτουργικός

Εικ. 4: Καθολικό Ι. Μ. Φραγκαβίλλας μετά τις εργασίες αποκατάστασης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντα χώρου. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

του περιβάλλοντα χώρου). Στο πλαίσιο της πολιτιστικής προβολής και διαχείρισης του μνημείου εκδόθηκε δίγλωσσο ενημερωτικό έντυπο και τοποθετήθηκε δίγλωσση ενημερωτική πινακίδα (Κουμούση 2015α).

Με την ολοκλήρωση του έργου ένα βυζαντινό μνημείο, με ιδιαίτερη σημασία για την εξέλιξη της ναοδομίας στην ευρύτερη περιοχή, αποκαταστάθηκε επανακτώντας την αρχική του γεωμετρία και αναβαθμίστηκε αισθητικά με τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου του. Το καθολικό της Μονής Φραγκαβίλλας αποδόθηκε προς χρήση ως λατρευτικός χώρος, αλλά και ως χώρος για τη διοργάνωση πολιτιστικών εκδηλώσεων (εικ. 5), εντάχθηκε στην αναπτυξιακή διαδικασία του τόπου ως πόλος έλξης επισκεπτών, διατηρώντας ταυτόχρονα τον χαρακτήρα του ως επισκέψιμο μνημείο, προσβάσιμο στην επιστημονική κοινότητα.

Αγία Σοφία Ανδραβίδας

Εξετάζεται μαζί με τα εκκλησιαστικά μνημεία, σύμφωνα με την αρχική του χρήση και λειτουργία, παρότι σήμερα εντάσσεται στους αρχαιολογικούς χώρους. Μετά την ίδρυση του φράγκικου Πριγκιπάτου του Μωριά, κατά το α΄ μισό του 13ου αι. το Τάγμα των Δομινικανών μοναχών ίδρυσε την Αγία Σοφία, η οποία λειτούργησε ως καθεδρικός ναός και έδρα του λατίνου επισκόπου Ωλένης (Kitsiki-Panagoroulos 1979: 64-77; Cooper 1996; Coulson 1996; Athanasiou 2013: 113-115). Ήταν μια μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη βασιλική

Εικ. 5: Καθολικό Ι. Μ. Φραγκαβίλλας. Μουσική εκδήλωση στον αύλειο χώρο. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

γοθτικού ρυθμού με τριμερές ορθογώνιο ιερό. Εκτός από το ιερό και τα παρεκκλήσια σήμερα διατηρούνται ακόμη τα θεμέλια των κιονοστοιχιών που χώριζαν τα κλίτη. Το μήκος του ναού ξεπερνούσε τα 45μ. Στο εσωτερικό του έφερε αξιόλογο γλυπτό διάκοσμο (Τουμαζής κ.ά. 2005: 164, 186-187, αρ. 85).

Το 2013 υλοποιήθηκε το έργο «Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Αγίας Σοφίας Ανδραβίδας» βάσει εγκεκριμένης μελέτης που είχε εκπονηθεί από την Εφορεία και αποσκοπούσε στην ανάδειξη του φράγκικου μνημείου με ήπιες επεμβάσεις (εικ. 6) (Κουμούση 2013). Η συνολική δαπάνη του έργου ανήλθε στις 87.900,00 ευρώ. Η αναβάθμιση του αρχαιολογικού χώρου διευκολύνει πλέον την επισκεψιμότητά του και παράλληλα έχει δημιουργήσει ένα σημαντικό πολιτισμικό πυρήνα στην πόλη. Η πραγματοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων και η παραχώρηση του αρχαιολογικού χώρου για τη διοργάνωση ποικίλων καλλιτεχνικών εκδηλώσεων (εικ. 7) φέρνει σε επαφή το κοινό με το μυσταγωγικό περιβάλλον του μνημείου και το καθιστά κοινόν του πολιτισμού και της τέχνης την περίοδο της φράγκικης κατάκτησης της Πελοποννήσου.

Εικ. 6:
Αρχαιολογικός
χώρος Αγίας
Σοφίας Ανδραβίδας
μετά τις εργασίες
ανάδειξης. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

Εικ. 7:
Αρχαιολογικός
χώρος Αγίας
Σοφίας
Ανδραβίδας.
Μουσική
εκδήλωση. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ
Αχαΐας.

Ι. Ν. Παναγίας Καθολικής Γαστούνης

Ο ναός της Παναγίας Καθολικής Γαστούνης ανεγέρθηκε, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή, το 1278/79 με δαπάνη των αδελφών Καλληγόπουλων και των συμβίων τους. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του δικιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου, με οκτάπλευρο τρούλο, νάρθηκα και τρίπλευρη αψίδα (Βοη 1969: 335, 396, 580-582; Αθανασούλης 2003: 63-77; Αθανασούλης 2006: 257-285). Είναι κτισμένος σύμφωνα με το πλινθοπερίκλειστο σύστημα και διαθέτει πλούσιο κεραμοπλαστικό διάκοσμο. Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο υπέστη μετατροπές. Στις αρχές του 18ου αι. στη δυτική όψη προστέθηκε στοά στηριζόμενη σε οκτώ πεσσούς, η οποία τον 19ο αι. μετατράπηκε σε κλειστό εξωνάρθηκα. Το μνημείο φέρει τοιχογραφικό διάκοσμο σε επάλληλα στρώματα, από τα οποία το προγενέστερο είναι σύγχρονο της κατασκευής του, ενώ το δεύτερο ανάγεται στο 1702, χρονολογία κατά την οποία ο επίσκοπος Ωλένης Ιωαννίκιος Νείρος χρηματοδότησε ένα ευρύ πρόγραμμα εικονογράφησης, μεγάλα τμήματα της οποίας αποκαλύφθηκαν κατά τις πρόσφατες εργασίες συντήρησης κάτω από τα νεώτερα επιχρίσματα.²

² Τα νέα στοιχεία προέκυψαν από τις εργασίες συντήρησης του έτους 2014.

Ο ναός υπέστη σημαντικές βλάβες από τον σεισμό της 8ης Ιουνίου 2008 και κρίθηκε ακατάλληλος για χρήση. Η Εφορεία μας ανέλαβε ένα ευρύ και μακροχρόνιο πρόγραμμα αποκατάστασης του μνημείου. Η πρώτη φάση των εργασιών (2010-2012) χρηματοδοτήθηκε μέσω Προγραμματικής Σύμβασης από τη Μητρόπολη Ηλείας (δαπάνη 213.400,00 ευρώ). Σε δεύτερη φάση η ολοκλήρωση των εργασιών επετεύχθη στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ (2013-2015), με συνολική δαπάνη 220.000,00 ευρώ (Κουμούση 2016: 32-33).

Η ανασκαφική έρευνα και οι εργασίες αποκατάστασης έφεραν στο φως νέα στοιχεία αναφορικά με τις οικοδομικές φάσεις και τη μορφολογία του μνημείου (Κουμούση 2015β). Οπιστερωτικές εργασίες σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες εργασίες στην οικία του εφημέριου, καθώς και η διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου, ανέδειξαν αισθητικά τον ναό (εικ. 8). Παράλληλα τόνωσαν το θρησκευτικό αίσθημα των κατοίκων με την απόδοση για χρήση, ύστερα από επτά χρόνια απαγόρευσης, ενός τόπου λατρείας-σταθμού στην ιστορία του τόπου, στον οποίο θα τελούνται μυστήρια, αλλά και θα λειτουργεί ως χώρος επίσκεψης μαθητικών ομάδων, επισκεπτών θρησκευτικού τουρισμού, καθώς και επιστημόνων.

Για την προβολή του μνημείου παράχθηκε εποπτικό υλικό (ενημερωτικό δίγλωσσο έντυπο, πινακίδες σήμανσης και ενημέρωσης) (Κουμούση 2015β). Το μνημείο επανεπεντάχθηκε στην πολιτιστική ζωή της πόλης μέσω της διοργάνωσης ποικίλων πολιτιστικών δρώμενων και αναβίωσης εθίμων. Στις δράσεις αυτές περιλαμβάνεται η πραγματοποίηση εκπομπής της κρατικής τηλεόρασης με τίτλο «Κυριακή στο χωριό» στις 13-06-2011, στην οποία δόθηκε πανελλαδικά η δυνατότητα προβολής του μνημείου, αλλά και της τοπικής ιστορίας, της τοπικής διατροφής, των εθίμων και παραδόσεων. Στα έθιμα που αναβιώνουν στο πολιτιστικό περιβάλλον του μνημείου, με μεγάλη προσέλευση κοινού, είναι το κάψιμο του Ιούδα-Αράπη (εικ. 9), που συνδυάζεται με τον πανηγυρικό εορτασμό που λαμβάνει χώρα στον ναό τη δεύτερη μέρα της εβδομάδας της Διακαινησίμου.

Εικ. 8: Παναγία Καθολική Γαστούνης μετά τις εργασίες αποκατάστασης. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

Καθολικό Ι. Μ. Αγίου Αθανασίου Αμπελόκαμπου Αμαλιάδας

Το Καθολικό της Μονής Αγίου Αθανασίου, θεωρείτο έως πρόσφατα κτίσμα του 19ου αι. Ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου δρομικού ναού με προστώο δυτικά, ο οποίος είναι ευρύτατα διαδεδομένος στον ελλαδικό χώρο.

Το 2014, στο πλαίσιο των εργασιών αποκατάστασης του ναού, καθαιρέθηκαν εσωτερικά τα επιχρίσματα και αποκαλύφθηκαν στον χώρο του Ιερού, μέσα στο πάχος του ανατολικού τοίχου, τέσσερις αποφραγμένες κόγχες, η διάνοιξη των οποίων απέδωσε σπαράγματα μεταβυζαντινών τοιχογραφιών ανατρέποντας τις γνώσεις μας για τη χρονολόγηση του ναού. Ο τύπος του πολύκογχου Ιερού Βήματος, που χαρακτηρίζει την παλαιότερη οικοδομική φάση του ναού του Αγίου Αθανασίου, απαντά σε τρισυπόστατους ή τριμάρτυρους ναούς, αφιερωμένους σε τρεις δηλαδή αγίους, και εξυπηρετούσε λειτουργικές ανάγκες. Όπως διαπιστώθηκε από τα σπαράγματα τοιχογραφιών που ήρθαν στο φως, τουλάχιστον το Ιερό Βήμα ήταν κατάγραφο με τοιχογραφίες μεταβυζαντινών χρόνων, που ανήκουν σε δυο χρονολογικές φάσεις, αντίστοιχες των οικοδομικών φάσεων του μνημείου. Η πρώτη χρονολογείται στο άμισό του 17ου αι. και θεωρείται σύγχρονη με την ανέγερση του ναού και η δεύτερη στα τέλη του 18ου αι.

Εικ. 9: Παναγία
Καθολική
Γαστούνης. Έθιμο
καύσης του Αράπη-
Ιούδα στη διάρκεια
πανηγυρικού
εορτασμού. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

Η Εφορεία μας δεν διαθέτει στοιχεία για το κόστος των εργασιών αποκατάστασης και ανάδειξης που πραγματοποιήθηκαν, το οποίο καλύφθηκε με πόρους του μοναστηριού και χορηγίες. Το προσωπικό της Εφορείας πέραν της επίβλεψης των αναστηλωτικών εργασιών, πραγματοποίησε τις ανασκαφικές εργασίες και τη συντήρηση και αισθητική αποκατάσταση των τοιχογραφιών του Ιερού Βήματος.

Οι εργασίες στο Καθολικό συνέβαλαν στην αποκάλυψη, τη διατήρηση και ανάδειξη των ιστορικών του φάσεων. Στο πλαίσιο της προβολής και της γνωστοποίησης του μνημείου στην επιστημονική κοινότητα, τα νέα στοιχεία που προέκυψαν από τις ανασκαφικές και αναστηλωτικές εργασίες παρουσιάστηκαν από τους υπογράφοντες στο Ένατο Διεθνές Συνέδριο Πελοποννησιακών Σπουδών.³

Το γεγονός του εντοπισμού παλαιότερης φάσης στο Καθολικό της μονής και η δημοσιοποίησή του μέσω του τοπικού Τύπου προκάλεσε το ζωνρό ενδιαφέρον των κατοίκων της Ηλείας, με επακόλουθο την αύξηση του αριθμού των επισκεπτών στη μονή. Για την ενίσχυση του θρησκευτικού αισθήματος των κατοίκων της ευρύτερης

³ Το συνέδριο πραγματοποιήθηκε στο Ναύπλιο από 30-10-2015 έως 02-11-2015. Η ανακοίνωση είχε τίτλο: «Άγιος Αθανάσιος Αμπελόκαμπου Ηλείας. Αγνώστος ναός μεταβυζαντινής περιόδου». Η τελική μελέτη για το μνημείο θα εκδοθεί στα Πρακτικά του Συνεδρίου.

Εικ. 10: Ι. Μ. Αγίου Αθανασίου Αμπελόκαμπου. Πινακίδα ενημέρωσης στον αύλειο χώρο. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

περιοχής, το εγκαινίο που είχε τοποθετηθεί στη βάση της αρχικής Αγίας Τράπεζας, η οποία αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας κάτω από το σύγχρονο δάπεδο, μεταφέρθηκε και επανατοποθετήθηκε στη διάρκεια ειδικής τελετής.

Για τη γνωριμία των επισκεπτών της μονής με την ιστορία της και τις οικοδομικές φάσεις του Καθολικού, τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα στον υπαίθριο χώρο με κείμενα και εποπτικό υλικό (εικ. 10), ενώ με στόχο την ευρύτερη προβολή του μνημείου, πραγματοποιήθηκε προκαταρκτική παρουσίαση των νέων αρχαιολογικών δεδομένων στο τεύχος της ετήσιας έκδοσης Ηλειακή Πρωτοχρονιά (Κουμούση & Βασιλάκης 2019: 91-97).

Μετά τις εργασίες συντήρησης στο εργαστήριο της Εφορείας στην Πάτρα, παραδόθηκαν και τοποθετήθηκαν στον ναό χαρακτηριστικό τμήμα τοιχογραφίας (17ος αι.) και λιθανάγλυφο θύρωμα (18ος αι.), καθώς θεωρούνται αναπόσπαστα τμήματα του τοιχογραφικού διακόσμου και του αρχιτεκτονικού συνόλου του μνημείου αντίστοιχα. Επίσης παραδόθηκαν κεραμικά και μεταλλικά ευρήματα (16ος-19ος αι.) που προήλθαν από την ανασκαφική έρευνα στο Ιερό και σχετίζονται με τις παλαιότερες χρήσεις του ναού, τα οποία

Εικ. 11: Κάστρο
Χλεμούτσι μετά
τις εργασίες
στερέωσης,
αποκατάστασης.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αχαΐας.

εκτέθηκαν σε προθήκη, συνοδευόμενα από σχετικό υπομνηματισμό. Με τον τρόπο αυτό προσφέρεται στον επισκέπτη η δυνατότητα να έλθει σε άμεση επαφή με την ιστορική συνέχεια του μνημείου και τα υλικά τεκμήρια χρήσης του σε προγενέστερες περιόδους.

Β. Κοσμικά Μνημεία

Κάστρο Χλεμούτσι

Το Κάστρο Χλεμούτσι (Χλουμούτζι) ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 1220-1223 από τον Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλεαρδουίνο, ιδρυτή του φράγκικου Πριγκιπάτου της Αχαΐας (Andrews 1953: 146-158, πίν. XXXIII; Αθανασούλης 2009: 36-45; Athanasoulis 2013: 127-141.). Αποτελεί ένα από τα πιο αντιπροσωπευτικά δείγματα δυτικής φρουριακής αρχιτεκτονικής και το πιο καλοδιατηρημένο κάστρο της περιόδου της Φραγκοκρατίας στον ελλαδικό χώρο. Αποτελείται από δύο περιβόλους, εκ των οποίων ο εξωτερικός είναι πολυγωνικός, με ρόλο αποκλειστικά αμυντικό, και ο εσωτερικός, που αποτελούσε το παλάτι του ηγεμόνα, με κάτοψη ακανόνιστου εξαγώνου, περιλαμβάνει συνεχόμενη σειρά αιθουσών γύρω από κεντρικό αύλειο χώρο (εικ. 11). Πάνω από την πύλη του εσωτερικού περιβόλου διαμορφώνεται

Εικ. 12: Κάστρο Χλεμούτσι. Εκπαιδευτικό πρόγραμμα στην ειδικά διαμορφωμένη με διαδρομή θέασης αίθουσα Α1. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

παρεκκλήσι λατινικού δόγματος. Το Κάστρο Χλεμούτσι αποτελεί τοπόσημο και τον πυρήνα του ομώνυμου οικισμού που το περιβάλλει. Συνδέεται με τη συλλογική μνήμη των κατοίκων, ενώ διαμορφώνει την πολιτιστική τους ταυτότητα.

Αίθουσες Α1-Α2

Στο Κάστρο Χλεμούτσι, υλοποιήθηκαν δύο αμιγώς αναστηλωτικά έργα (Κουμούση 2016: 22-23, 36-37). Το πρώτο, «Στερέωση αίθουσας Α1 Κάστρου Χλεμούτσι, Νομού Ηλείας», εντάχθηκε στο επιχειρησιακό πρόγραμμα Δυτική Ελλάδα - Πεοπόννησος - Ιόνιοι Νήσοι, υλοποιήθηκε την περίοδο 2011-2012, με δαπάνη 495.880,03 ευρώ. Το δεύτερο, «Κάστρο Χλεμούτσι Ηλείας: Στερέωση - ανάδειξη αίθουσας Α2, αισθητική ανάδειξη αίθουσας Α1 και λειτουργική σύνδεση αυτών», εντάχθηκε στο επιχειρησιακό πρόγραμμα Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα, υλοποιήθηκε κατά το χρονικό διάστημα από 2013-2014, με δαπάνη 339.740,05 ευρώ.

Σκοπός της Υπηρεσίας μας ήταν να στερεωθούν, αποκατασταθούν και να αναδειχθούν η μεγάλη Αίθουσα του θρόνου Α1 και η συνεχόμενη Αίθουσα Α2, καθώς και να συνδεθούν λειτουργικά με

Εικ. 13: Κάστρο
Χλεμούτσι. Σταθμός
πληροφόρησης
(infokiosk). Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

ξύλινη διαδρομή θέασης (εικ. 12), η οποία κατασκευάστηκε στο επίπεδο του κατεστραμμένου μεσοπατώματος, ούτως ώστε οι επισκέπτες να έχουν τη δυνατότητα να παρατηρούν από μικρή απόσταση τα σημαντικά ευρήματα που ήρθαν στο φως από τις εργασίες αποκατάστασης, όπως τις τοιχογραφίες του πριγκιπικού παρεκκλησιού και τα αναστηλωμένα παράθυρα του Κάστρου. Για τη διευκόλυνση της πρόσβασης και παραμονής των επισκεπτών στον αρχαιολογικό χώρο δημιουργήθηκε χώρος στάθμευσης και διαμορφώθηκε διαδρομή πρόσβασης ΑμεΑ. Η κατασκευή infokiosk (εικ. 13) με πληροφοριακή υποδομή (εικ. 14) για την ιστορία, τα στοιχεία αρχιτεκτονικής του κάστρου, τα ευρήματα από τις ανασκαφικές εργασίες και την περιγραφή του έργου αποκατάστασης των αιθουσών, σε συνδυασμό με τη δημιουργία εποπτικού υλικού, στο οποίο περιλαμβάνονται βιντεοπροβολή, δίγλωσσες ενημερωτικές πινακίδες και έντυπα συμβατικά και σε γραφή Braille, είναι στοιχεία που προσφέρουν στον επισκέπτη μια ολοκληρωμένη εικόνα του κάστρου και των εργασιών που υλοποιήθηκαν σε αυτό.

Με την ολοκλήρωση των έργων και την αξιοποίηση των ευρωπαϊκών πόρων αποδόθηκε στο κοινό αποκατεστημένο ένα σύνολο του μεσαιωνικού κάστρου, με στόχο την αύξηση του πολιτιστικού τουρισμού και την προβολή του ως σημαντικού σταθμού στο ευρύτερο δίκτυο των αρχαιολογικών χώρων της

Εικ. 14: Κάστρο Χλεμούτσι. Πινακίδα περιήγησης. Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

Ηλείας. Μέσω των επεξηγηματικών πινακίδων, των εντύπων, της επαφής των επισκεπτών με τα εκθέματα του μουσείου, των πωλητέων ειδών, της επικοινωνίας με την υλοποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων,⁴ αλλά και με την παραχώρησή του για πραγματοποίηση μουσικοθεατρικών παραστάσεων και άλλων δρώμενων (εικ. 15, 16),⁵ το Κάστρο Χλεμούτσι, με συνεχώς αυξανόμενη επισκεψιμότητα, διαμορφώνεται σε ένα πολυδιάστατο επικοινωνιακό οργανισμό, μια μονάδα πολιτιστική με πολλές δυνατότητες που μπορεί να συμβάλει θετικά στην τουριστική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη της περιοχής.

4 Στους πολιτιστικούς εορτασμούς και εκδηλώσεις που υλοποιούνται στο Κάστρο Χλεμούτσι περιλαμβάνονται οι εξής: Ευρωπαϊκές Ημέρες Πολιτιστικής Κληρονομιάς, Περιβάλλον και Πολιτισμός, Διεθνής Ημέρα Μουσείων. Στο πλαίσιο εμπλουτισμού των εκπαιδευτικών προγραμμάτων που διεξάγονται στον αρχαιολογικό χώρο, εκδόθηκε από τη Διεύθυνση Μουσείων-Τμήμα Εκπαιδευτικών προγραμμάτων και Επικοινωνίας, δίγλωσσο εκπαιδευτικό έντυπο (πρβλ. Κατσελάχη 2017).

5 Στα δρώμενα που πραγματοποιούνται σε ετήσια βάση στο Κάστρο Χλεμούτσι κατά τους θερινούς μήνες εντάσσονται το Φεστιβάλ Τέχνης και Πολιτισμού του Δήμου Ανδραβίδας-Κυλλήνης, που περιλαμβάνει ποικίλες μουσικές και θεατρικές παραστάσεις και μεσαιωνικά δρώμενα, καθώς και τα Παλαιολόγεια. Άξια μνείας αποτελεί ιδιαίτερης αισθητικής παράσταση χορού που δόθηκε στις 15-09-2015 από την χορεύτρια-χορογράφο Σάντρα Βούλγαρη στην Αίθουσα του Θρόνου με τίτλο: «Σε έναν ιππότη». Εκφράζουμε θερμές ευχαριστίες για την παραχώρηση της φωτογραφίας.

Εικ. 15: Κάστρο
Χλεμούτσι.
Μεσαιωνικά
δρώμενα. Πηγή:
Αρχείο ΕΦΑ Αχαΐας.

Μουσείο Κάστρου Χλουμούτσι

Σε αναστηλωμένη διώροφη αίθουσα του εσωτερικού περιβόλου του Κάστρου, η οποία ταυτίζεται με έναν από τους χώρους ενδιαίτησης των Φράγκων πριγκίπων, οργανώθηκε και λειτουργεί από το 2009 η μόνιμη έκθεση «Η εποχή των ιπποτών - Οισταυροφόροι στον Μοριά» (Αθανασούλης 2009-2010: 36-45). Πρόκειται ουσιαστικά για το μοναδικό στον ελλαδικό χώρο θεματικό μουσείο αφιερωμένο στην περίοδο της σταυροφορικής κατάκτησης στην Πελοπόννησο (εικ. 17) (Ευγενίδου 2008: 42-52; Κίζης 2008: 24-33; Αθανασιάδου 2008: 77-90). Το πλούσιο αρχαιολογικό απόθεμα που εκτίθεται προέρχεται από το ίδιο το Κάστρο, από μεσαιωνικές θέσεις της Ηλείας (Ανδραβίδα, Γλαρέντζα), αλλά και σημαντικές πόλεις του Πριγκιπάτου της Αχαΐας, όπως την Πάτρα και την Κόρινθο. Η έκθεση περιλαμβάνει περισσότερα από 500 αντικείμενα, που χρονολογούνται από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα και αφορούν στον δημόσιο και ιδιωτικό βίο του πληθυσμού της περιόδου αυτής. Η έκθεση αξιοποιεί δύο ακόμα χώρους, τις ισόγειες αίθουσες εκατέρωθεν του διαβατικού, κάτω από το πριγκιπικό παρεκκλήσι, ενώ στον εσωτερικό αύλειο χώρο του κάστρου αναπτύσσεται υπαίθρια έκθεση με λίθινα αρχιτεκτονικά μέλη. Το συνολικό κόστος του έργου ανήλθε στο ποσό των 450.000,00 ευρώ.

Εικ. 16: Κάστρο
Χλεμούτσι, Αίθουσα
Α1. Χορευτικό
δρώμενο με την
Σάντρα Βούλγαρη.
Πηγή: Αρχείο
Σάντρας Βούλγαρη.

Το Κάστρο που λειτουργεί ως κέλυφος του μουσείου, αποτελεί το σημαντικότερο έκθεμά του, ενώ τα υπόλοιπα εκθέματα λειτουργούν μέσα στον φυσικό τους χώρο. Η δημιουργία του ιδιαίτερου αυτού μουσειακού χώρου είχε ως στόχο την αύξηση της προβολής του μεσαιωνικού μνημείου και τη γνωστοποίηση των τεκμηρίων υλικού πολιτισμού της φραγκοκρατούμενης Πελοποννήσου. Η παιδευτική διάσταση του μουσείου αποσκοπεί στην πρόκληση του ενδιαφέροντος των μαθητικών ομάδων, μέσω διοργάνωσης εκπαιδευτικών προγραμμάτων, αλλά και εξειδικευμένων επισκεπτών και τουριστικών ομάδων.

Η λειτουργία της μόνιμης έκθεσης συμπλήρωσε τον μουσειακό και αρχαιολογικό χάρτη της περιοχής και συνέβαλε στην αύξηση της επισκεψιμότητας στον αρχαιολογικό χώρο. Για την τοπική κοινωνία τονώθηκε το αίσθημα της ιστορικής ταυτότητας, της συνέχειας-διαδοχής, αλλά και της μνήμης. Ο συνεχώς αυξανόμενος αριθμός επισκεπτών στον αρχαιολογικό χώρο, οι ποικίλες πολιτιστικές εκδηλώσεις και τα εκπαιδευτικά προγράμματα που πραγματοποιούνται από το επιστημονικό προσωπικό της Υπηρεσίας, συμβάλλουν στην προβολή του πολυδιάστατου έργου που επιτελείται και συντελούν στην τουριστική ανάπτυξη και του οικισμού, ο οποίος περιβάλλει το μνημείο.

Εικ. 17: Κάστρο
Χλεμούτσι.
Μουσειακός χώρος.
Πηγή: Αρχείο ΕΦΑ
Αχαΐας.

Στο πλαίσιο της διαχειριστικής πολιτικής και της προβολής του μουσείου, εκθέματά του μεταφέρθηκαν και παρουσιάστηκαν στην έκθεση «Σταυροφορίες. Μύθος και Πραγματικότητα. Crusades. Myth and Realities» (Τουμαζής κ.ά. 2005: 68-69 αρ. 2, 180-181 αρ. 79, 186-187 αρ. 85, 202-203 αρ. 92, 203 αρ. 93, 204-205 αρ. 94), η οποία διοργανώθηκε την περίοδο 2004-2006 διαδοχικά σε τέσσερις χώρες: Κύπρος (Δημοτικό Κέντρο Τεχνών Λευκωσίας, σε συνεργασία με το Ίδρυμα Πιερίδη), Ελλάδα (Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού), Ιταλία (Istituto per le Tecnologie Applicate ai Beni Culturali, Old Arsenal-Amalfi) και Μάλτα (Sovrintendenza Tal-Patrimonju kulturali). Έγινε δανεισμός επίσης ενός εμβληματικού εκθέματος⁶ στο πλαίσιο της έκθεσης «Heaven and Earth: Art of Byzantium from Greek Collections», (2013-2014) που πραγματοποιήθηκε στις ΗΠΑ (National Gallery of Art στην Ουάσινγκτον και J. F. Getty Museum στο Λος Άντζελες) (Drandaki κ.ά. 2013: 312-313).

⁶ Πρόκειται για το λίθινο κλειδί νευρώσεως σταυροθολίου από το κιστεριανό αββαείο του Ζαρακά στη Στυμφαλία Κορινθίας.

Η διάθεση πωλητέων ειδών του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων (ΤΑΠ), ειδικά σχεδιασμένων με την έμπνευση που αντλείται από τα εκθέματα του μουσείου,⁷ αποτελεί επιπλέον υποστηρικτικό υλικό για το επικοινωνιακό σχήμα μεταξύ των επισκεπτών και του μουσείου, αλλά και του χώρου που το περιβάλλει.

Συμπεράσματα

Η χρηματοδότηση αρχαιολογικών έργων μέσω Ευρωπαϊκών Προγραμμάτων, έδωσε τη δυνατότητα για συστηματικότερη αρχαιολογική έρευνα, η οποία επιβεβαίωσε αφενός τον τεράστιο πολιτιστικό πλούτο της χώρας και αφετέρου έδωσε αφορμή για σκέψεις που αφορούν στην ορθολογική διαχείριση του αποτελέσματος αυτών των έργων (Cleere 2006: 85-90). Η νέα μορφή και οι νέες χρήσεις που απέκτησαν τα προαναφερθέντα μνημεία της Ηλείας, προσελκύουν πλέον πέραν των ντόπιων και υψηλών απαιτήσεων πολιτιστικό τουρισμό, ο οποίος μπορεί να προσφέρει σημαντικά οφέλη σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Τα μνημεία μπορούν να ενταχθούν στον τουριστικό άξονα Πάτρα - Αρχαία Ολυμπία - Νησιά Ιονίου και να εξασφαλιστεί ανταποδοτικότητα στην επένδυση με όρους δυναμικής αιφροδικής ανάπτυξης.

Οι εκπαιδευτικές και οι πολιτιστικές δραστηριότητες που λαμβάνουν χώρα στα εξεταζόμενα μνημεία (μουσικοθεατρικές παραστάσεις, μεσαιωνικά δρώμενα, εκπαιδευτικά προγράμματα, θρησκευτικές πανηγύρεις, αναβιώσεις εθίμων), αποτελούν βασική πηγή πολιτισμικής έκφρασης και δημιουργίας και μέσο επικοινωνίας των πολιτών με τα πολιτιστικά αγαθά. Η ανάπτυξη τέτοιου είδους δραστηριοτήτων προσβλέπει στην ευαισθητοποίηση των πολιτών σε θέματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς. Ταυτόχρονα ενθαρρύνεται η συμμετοχή στην πολιτιστική ζωή, μεταδίδονται γνώσεις και ενισχύεται η πολιτιστική ταυτότητα των περιοχών που γειτνιάζουν με τα μνημεία. Οι Ηλείοι μπορούν να εντάξουν στην καθημερινότητά τους νέους πολιτιστικούς προορισμούς, κατανοώντας παράλληλα καλύτερα το παρελθόν τους και εμβαθύνοντας στις ρίζες τους (Αθανασοπούλου 2003: 107-115).

⁷ Ο σχεδιασμός των πωλητέων ειδών πραγματοποιήθηκε με τη συνεργασία του ΤΑΠ και της τότε αρμόδιας 6ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Η κατάλληλη διαμόρφωση και η νέα αισθητική του περιβάλλοντος χώρου των μνημείων, η σήμανση, η πληροφόρηση και η ερμηνεία των πολιτιστικών αγαθών, η παροχή χώρων στάθμευσης, οι εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης και ανάπαυσης των επισκεπτών, το έντυπο πληροφοριακό υλικό, οι συνέργειες με τοπικούς φορείς για τη διοργάνωση ποικίλων εκδηλώσεων, είναι στοιχεία που εξασφαλίζουν την επικοινωνία του κοινού με τους αποκατεστημένους και αναδεδειγμένους χώρους πολιτιστικής κληρονομιάς. Παράλληλα, μέσω των άγνωστων αρχαιολογικών στοιχείων που προέκυψαν από τις εργασίες, παρέχεται η δυνατότητα στην επιστημονική κοινότητα για την προώθηση της έρευνας σε νέα πεδία, ενώ η χρηματοδότηση δύο έργων μέσω χορηγιών, αποδεικνύει ότι η πολιτιστική χορηγία δύναται να αποτελέσει σύγχρονο τρόπο εναλλακτικής χρηματοδότησης των πολιτιστικών φορέων και σημαντικό μοχλό πολιτιστικής και οικονομικής ανάπτυξης.

Πρωταρχικός στόχος της Εφορείας μας υπήρξε ανέκαθεν η εξασφάλιση της ισορροπίας ανάμεσα στον ιστορικό χαρακτήρα των μνημείων και στις μελλοντικές χρήσεις τους. Μέσω μίας συστηματικής επικοινωνιακής στρατηγικής θα ευαισθητοποιηθούν οι εν δυνάμει επισκέπτες και θα προστατευθούν αποτελεσματικότερα τα μνημεία, καθώς και το περιβάλλον εντός του οποίου αυτά χωροθετούνται. Η εξωστρεφής λειτουργία τους ως οργανωμένων επισκέψιμων χώρων με την πραγματοποίηση ποικίλων εκδηλώσεων και δράσεων στο άμεσο περιβάλλον τους, συμβάλλει στην ενίσχυση του κοινωνικού τους ρόλου και εντείνει την πολιτιστική παραγωγή και ανάπτυξη.

Η διαχείριση των αποκατεστημένων ηλειακών μνημείων δεν αφορά πλέον μόνο το ΥΠΠΟΑ αλλά όλους τους φορείς της περιοχής. Προς τούτο απαιτείται σε επίπεδο Περιφέρειας ή Περιφερειακής Ενότητας, η δημιουργία ενός σχεδίου συνεργασίας όλων των Τοπικών φορέων με την αρμόδια Αρχαιολογική Υπηρεσία με σκοπό την αξιοποίηση της αρχαιολογικής γνώσης για το ευρύ κοινό, τη δημιουργία ενός ενιαίου πολιτιστικού δικτύου με παράλληλη ενημέρωση για τη σημασία των χώρων και την προβολή των έργων με κάθε πρόσφορο μέσο.

Η διάθεση ενημερωτικού υλικού σε κομβικά σημεία της περιοχής και η προβολή των συγκεκριμένων μνημείων μέσω των αρχαιολογικών χώρων της Αρχαίας Ολυμπίας και της Αρχαίας Ηλιδας,

θα έδινε ιδιαίτερη δυναμική στην επισκεψιμότητά τους. Η εφαρμογή νέων τεχνολογιών (οπτικοακουστικά μέσα περιήγησης, ψηφιακές εκπαιδευτικές δράσεις κ.ά.) στον χώρο των μνημείων μπορεί να λειτουργήσει ως υποστηρικτικό μέσο ενημέρωσης και αναβάθμισης της επίσκεψης. Η περαιτέρω προσέλκυση και διεύρυνση των ομάδων επισκεπτών μέσω της δημιουργίας δράσεων για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες (ΑμεΑ, άτομα τρίτης ηλικίας κ.ά.), θα συμβάλλει στην ευαισθητοποίηση και ενθάρρυνση της συμμετοχής των πολιτών. Τέλος η προβολή των μνημείων μέσω διεθνών συνεδρίων και δανεισμού εκθεμάτων σε μεγάλες εκθέσεις στο εξωτερικό πρέπει να εντάσσεται στις προτεραιότητες και υποχρεώσεις του επιστημονικού προσωπικού της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Η υλοποίηση των επτά έργων πολιτισμού στην Ηλεία δημιουργεί συνθήκες περιβαλλοντικής αναβάθμισης και πολιτιστικής, κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης των περιοχών στις οποίες εντάσσονται τα μνημεία. Η απόδοση των μνημείων για χρήση, όχι μόνο μπορεί να εξασφαλίσει την ιστορική τους συνέχεια, αλλά και να τα μετατρέψει σε κοινωνικά αγαθά, που μέσω αρχών ολοκληρωμένης διαχείρισης, μπορούν να συμβάλλουν στη γενικότερη ανάπτυξη και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής. Οι μελλοντικές συνέργειες πολιτιστικής κληρονομιάς και σύγχρονου πολιτισμού μπορούν να συμβάλλουν στη διεύρυνση του κοινού, στην επιμήκυνση της τουριστικής περιόδου και στην οικονομική και συναισθηματική τόνωση των τοπικών κοινωνιών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασιάδου, Α., 2008. Μετατροπές μνημείων σε μουσεία μέσα από τις αντίστοιχες εφαρμογές. Ημερίδα Μουσεία σε Μνημεία: Μια πρόκληση, 25 Απριλίου 2002, Μικρά Μουσειολογικά, 2, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. σ. 77-90.

Αθανασοπούλου, Α., 2003. Ευαισθητοποίηση και συμμετοχή του κοινού. Στο Α. Αθανασοπούλου κ.ά., επιμ. Πολιτιστική Επικοινωνία: Μέσα Επικοινωνίας, τ.Β', Πάτρα: ΕΑΠ. σ. 107-159.

Αθανασούλης, Δ., 2003. Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής Γαστούνης, ΔΧΑΕ ΚΔ', Αθήνα. σ. 63-77.

Αθανασούλης, Δ., 2006. Η ναοδομία στην Επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.

Αθανασούλης, Δ., 2009. Οι ιππότες στο Clermont. Ένα μουσείο για τους Σταυροφόρους. *Ilissia BXM*, (5-6), σ. 36-45.

Athanasoulis, D., 2013. Triangle of Power. Building Projects in the metropolitan area of the Crusader Principality of Morea. Στο S.E.J. Gerstel, επιμ. *Viewing the Morea. Land and people in the Late Medieval Peloponnese*. Washington D.C: Dumbarton Oaks Research Library and Collection. σ. 111-151.

Andrews, K., 1953. *Castles of the Morea*. Princeton NJ: American School of Classical Studies at Athens. σ. 146-158.

Bon, A., 1969. *La Morée Franque, recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*. Paris: De Boccard.

Γκαντζιάς, Γ., 2010. Πολιτιστική πολιτική, χορηγία και εταιρική κοινωνική ευθύνη. Αθήνα: Παπασωτηρίου.

Γκαντζιάς, Γ. & Κορρές, Γ., 2011. Πολιτιστική οικονομία και χορηγίες: Οικονομική διαχείριση και ανάπτυξη πολιτιστικών μονάδων. Πάτρα: ΕΑΠ.

Cleere, H., 2006. *Fundamental Principles for the Management of Archaeological Sites*. Στο Αξιοποίηση και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Πρακτικά σεμιναρίου στο πλαίσιο της ελληνικής προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολιτισμού. Αθήνα-Δελφοί 17 Μαρτίου 2003). Αθήνα: ΤΑΠΑ. σ. 85-90.

Čorič, V., Uzelac, A., Primorac, J., Jelinčić, D. A., Srakar, A., & Žuvela, A., 2011. Ενθάρρυνση των ιδιωτικών επενδύσεων στον τομέα του πολιτισμού. Γενική Διεύθυνση Εσωτερικών Πολιτικών της Ένωσης, Θεματικό Τμήμα Β': διαρθρωτικές πολιτικές και συνοχή πολιτισμός και παιδεία. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/460057/IPOL-CULT_ET\(2011\)460057\(SUM01\)_EL.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2011/460057/IPOL-CULT_ET(2011)460057(SUM01)_EL.pdf) [Ανακτήθηκε στις 09.02.2021].

Cooper, N. K., 1996. *The Frankish Church of Hagia Sophia at Andravida, Greece*. Στο P. Lock & G. D. R. Sanders, επιμ. *The Archeology of Medieval Greece*. Οξφόρδη: Oxbow Books, σ. 28-47.

Coulson, M. L., 1996. *The Dominican Church of Saint Sophia at Andravida*. Στο P. Lock & G. D. R. Sanders, επιμ. *The archeology of Medieval Greece*. Οξφόρδη: Oxbow Books. σ. 49-59.

Drandaki, A., Papanikola-Bakirtzi, D. & Tourta, A., επιστ. επιμ. 2013. *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections (κατάλογος έκθεσης)*. Αθήνα: ΥΠΠΟΑ.

Ευγενίδου, Δ., 2008. Τα Μνημεία ως μουσεία και τα μουσεία ως μνημεία. Ημερίδα Μουσεία σε Μνημεία: Μια πρόκληση, 25 Απριλίου 2002, Μικρά Μουσειολογικά, 2, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. σ. 42-52.

Ζούνης, Π., 2001. Η λειτουργία της χορηγίας των τεχνών ως μέσου επικοινωνίας: Το ελληνικό παράδειγμα. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Ζούνης, Π., 2003. Η επιχειρηματική χορηγία και οι πολιτιστικοί φορείς στην Ελλάδα. Το Μουσείο, 4, Αθήνα: Κέντρο Μουσειακών Ερευνών του Πανεπιστημίου Αθηνών. σ. 14-16.

Κατσελάκη, Α., επιμ. 2017. Ιστορίες ενός Πριγκιπάτου (Medieval Traces in Principality of Achaia). Αθήνα: ΥΠΠΟΑ.

Κίζης, Γ., 2008. Είναι άραγε η ένταξη μουσείων σε ιστορικά κτήρια μια πράξη αυτονομία; Ημερίδα Μουσεία σε Μνημεία: Μια πρόκληση, 25 Απριλίου 2002, Μικρά Μουσειολογικά, 2, Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. σ. 24-33.

Kitsiki-Panagoroulos, B., 1979. Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece. Σικάγο-Λονδίνο: University of Chicago Press.

Κόνσολα, Ν., 1998. Θέματα πολιτιστικής πολιτικής. Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Κόνσολα, Ν., 2006. Πολιτιστική ανάπτυξη και πολιτική. Αθήνα: Παπαζήσης.

Κουμούση, Α., 2013. Διαμόρφωση αρχαιολογικού χώρου Αγίας Σοφίας Ανδραβίδας. Πάτρα: ΥΠΠΟΑ-6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Κουμούση, Α., 2014. Κάστρο Χλεμούτσι: Στερέωση-ανάδειξη αίθουσας Α2, αισθητική ανάδειξη αίθουσας Α1 και λειτουργική σύνδεση αυτών (Chlemoutsis Castle, Elis: consolidation and display of Hall A2, esthetic enhancement of Hall A1 and their functional connection). Πάτρα: ΥΠΟΠΑΙΘ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Κουμούση, Α., 2015α. Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης Καθολικού Μονής Φραγκαβίλλας, Αμαλιάδα Ηλείας (Completion of consolidation and restoration of the Katholikon of the Holy Monastery of Fragavilla Amaliada, Elis). Πάτρα: ΥΠΟΠΑΙΘ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Κουμούση, Α., 2015β. Ολοκλήρωση στερέωσης και αποκατάστασης Ι. Ν. Παναγίας Καθολικής Γαστούνης Ηλείας (Completion of consolidation and restoration of the Panagia Katholiki church Gastouni, Elis). Πάτρα: ΥΠΟΠΑΙΘ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Κουμούση, Α., επιμ. 2016. Το έργο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Αχαΐας στην Αχαΐα και Ηλεία στο πλαίσιο του ΕΣΠΑ 2007-2013. Πάτρα: ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Κουμούση, Α. & Βασιλάκης, Ν., 2016. Στερέωση, αποκατάσταση Ι. Ν. Κοιμήσεως Θεοτόκου Ζούρτσας (Νέα Φιγάλεια) Ηλείας και διαμόρφωση περιβάλλοντα χώρου (Consolidation, restoration of the church of the Dormition of the Virgin in Zourtsa (Nea Figaleia) Elis, and landscaping of its surroundings). Πάτρα: ΥΠΠΟΑ-Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Κουμούση, Α. & Βασιλάκης, Ν., 2018. Κοίμηση Θεοτόκου Νέας Φιγάλειας (Ζούρτσας) Ηλείας. Η αποκατάσταση του βυζαντινού ναού. Πάτρα: Εφορεία Αρχαιοτήτων Αχαΐας.

Κουμούση, Α. & Βασιλάκης, Ν., 2019. Άγιος Αθανάσιος Αμπελόκαμπου: άγνωστος ναός μεταβυζαντινής περιόδου. Ηλειακή Πρωτοχρονιά, 19, Αμαλιάδα: Βιβλιοπανόραμα, σ. 91-97.

Λαμπρινουδάκης, Β., 2010. Η διαμόρφωση και η ωρίμανση της έννοιας της διαχείρισης των μνημείων στην Ελλάδα κατά τα τελευταία πενήντα χρόνια. Στο Χ. Μπούρας & Π. Τουρνικιώτης, επιμ. Συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση μνημείων στην Ελλάδα, 1950-2000. Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, σ. 273-284.

Μούλιου, Μ. & Μπούνια, Α., 1999. Μουσεία και επικοινωνία. Αρχαιολογία & Τέχνες, 72. Αθήνα, σ. 42.

Μπιτσάνη, Ε., 2004. Πολιτισμική διαχείριση και περιφερειακή ανάπτυξη: Σχεδιασμός πολιτιστικής πολιτικής και πολιτιστικού προϊόντος. Αθήνα: Διόνικος.

Οικονόμου, Μ., 1999. Μουσεία για τους ανθρώπους ή για τα αντικείμενα; Αρχαιολογία & Τέχνες, 72. Αθήνα, σ. 50-55.

Πασχαλίδης, Γ., 2002. Η συμβολή του πολιτισμού στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Στο Γ. Πασχαλίδης & Α. Χαμπούρη-Ιωαννίδου, επιμ. Οι διαστάσεις των πολιτιστικών φαινομένων: εισαγωγή στον πολιτισμό. Πάτρα: ΕΑΠ. σ. 221-243.

Πικοπούλου-Τσολάκη, Δ., 2002. Ο πολιτισμός ως εναλλακτικός τρόπος εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας στα μουσεία. Μέθοδοι εξοικείωσης του κοινού με την τέχνη στα μουσεία. Στο Ε. Γλύτση, επιμ. Οι διαστάσεις των πολιτιστικών φαινομένων: πολιτισμός και εκπαίδευση, (τ. Γ'), Πάτρα: ΕΑΠ. σ. 57-111.

Τουμαζής, Γ., Belgiorno, M. R. & Αντωνιάδου, Σ., επιμ. 2005. Σταυροφορίες. Μύθος και πραγματικότητα (Crusades. Myth and Realities). Αθήνα: Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού.

Walker, C. & Carr, N., 2013. Tourism and archaeology: An introduction. Στο C. Walker & N. Carr, επιμ. Tourism and archaeology: sustainable meeting grounds. Walnut Creek: Left Coast Press Inc. σ. 11-35.